

В музичному оформленні кінофільму "Щорс" О.Довженко використав вірші А.Малишка, який теж розпочинав трудовий шлях на Житомирщині в Овручі і добре знав поліський край. У фільмі звучить його вірш "Четверта богунська", покладений на музику Д.Кабалевським:

Звідки ви, хлопці, зброя в вас ясна,
В лузі гудуть батареї.
З Києва, з Ніжина, з краю-розмаю,
Ще й з України всієї! [4, 253].

Проходять роки, але образ великого майстра нашої духовної культури, його слід на Житомирській землі залишається в пам'яті нових поколінь, вияскравлюється новими гранями. В Житомирі є вулиця імені О.Довженка, на одному з будинків, де він жив, встановлено меморіальну дошку. Зберігся будинок у провулку Квітковому, де пізнали щастя сімейного життя Олександр і Варвара. Відзначають житомир'яни і ювілеї О.П.Довженка. А для всіх нас О.Довженко, як сказав А.Малишко, "лишився як дерево, що вічно цвіте, вічно плодоносить, як великий мислитель, який може стояти поряд із Сократом і Гомером".

1. Гончар О. Чим живемо. – К., 1991; 2. Довженко О. Твори: В 5т. – К.: 1983. – Т.1; 3. Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. У просторі і часі. – Житомир, 1995; 4. Малишко А. Твори: В 10 т. – К., 1972.

І. Онікієнко

ДВА ПОЛЮСИ ВІЙНИ: БАЧЕННЯ О.ДОВЖЕНКА ТА О.ГОНЧАРА

Розкриттю теми війни у творчості двох видатних митців української літератури присвячено вже велику кількість досліджень. Художню майстерність О.Довженка в цьому аспекті глибоко аналізували І.Кошелівець, І.Дзюба, М.Куценко, Р.Корогодський, Є.Сверстюк. Книга "Слово про Олесья Гончара" є солідним аналітичним дослідженням творчого доробку митця. У 90-ті роки воно доповнене слухними міркуваннями А.Погрібного, В.Коваля, О.Сазоненка.

І все ж цікавим з точки зору сьогодення видається порівняння своєрідності розкриття теми війни у творах двох великих майстрів. Обидва вони були її учасниками, одночасно жертвами і свідками її жорстокості, її руйнівної дії на душу людини. У своїх творах оскаржили злочини ініціаторів війни проти всього людства.

Сьогодні, коли ініціатива проведення воєнних дій поновилася, коли війни заохочуються і набувають найпідступніших форм, людство знову шукає протиотруту воєнній трутизні, що отруює життя людей у всьому світі і позбавляє їх майбутнього.

У пошуках відповіді на запитання про те, що ж може зупинити нарощувану агресію, ми знову звертаємося до творів про війну О.Довженка, О.Гончара, М.Стельмаха, П.Загребельного. Всі митці показали своє власне бачення приборкання війни, яке було, безумовно, сформоване через осмислення болючих внутрішньодержавних та національних проблем тодішньої радянської держави.

Проте багато роздумів та художніх образів українських класиків співпадають з антивоєнними ідеями та художніми образами у творчості провідних західноєвропейських митців того часу, таких як Е.М.Ремарк, Сент Екзюпері, Е.Хемінгуей, Б.Брехт, Р.Роллан.

Поєднання в трактуванні теми війни національного та загальнолюдського – ось що треба брати, передусім, до уваги, коли хочеш осмислити уроки війни, що їх винесли з полум'я війни українські письменники.

Україна, що палає в огні, – причина постійного Довженкового болю. Вся міць й агресія фашизму напосілася на рідну землю, на простий народ, що ніяк не був підготовлений до такого лиха. Стоячи у своїх містах, прості люди зустрічали смерть з фашистських літаків, які зловіщими птицями заступили небо. В "Щоденнику" від 21.VI.1942 року О.Довженко робить запис: "Народ мій український чесний, тихий і роботящий, що ніколи в житті не зазіхав на чуже, потерпає і гине, спантеличений, обездолений в арійській катівні. Болить у мене серце день і ніч" [4, 49].

А хто заступиться за них, Тетяну, Лавріна, Олесю Запорожців та безліч інших? Місцева влада, рятуючись, кидає людей напризволяще. Однак цей злочин старанно маскується: удаючи із себе державного діяча, пихато переконаний у своїй важливості та першорядності, бюрократ наказує людям не сіяти паніку, не ставити провокаційних запитань.

В "Україні в огні" О.Довженко змалював потрібну зраду українському народові. Перша – з боку влади на місцях, яка поділила людей на першовартісних та друговартісних. Друга – з боку держави, державних керівників, що теж дбала лише про серце тодішньої держави – Москву та Кремль, безпечно поставилася до фашистської загрози і в 1941 році розпачувалася територіями Білорусії та України, віддала їх під роздачу фашистів. Більше того, І.Кошелівець пише про те, як вражали Довженка у саме серце звинувачення на адресу Української армії, яка, буцімто навмисне, здає ворогові території, бо українці зроду-віку пройняті сепаратистськими настроями [6, 3]. Власне, сам задум писати "Україну в огні" як Слово на захист рідного народу від помсти зродився як опір на подібні наклепи та на погрози українцям з боку генералів. Про причини написання "України в огні" у нас мало говорено, а, між іншим це одна із центральних болючих точок "Щоденника" митця. Ось запис від 26.VI.1942 р.: "Боже мій, скільки нещастя народу принесли наші тупоголові воєначальники і скільки ще принесуть!"

Вони будуть карать ні в чім не повинний народ за те, що не вміли командувати і тікали з орденами під хвостами у кобил. Каратимуть за те,

що не вмiють командувати, карають фактом оддачі народу в лапи нiмцiв i каратимуть за те, що народ просто був пiд нiмцями i мусив якось жити, а не повисився увесь чи не був розстріляний нiмцями.

Одним словом, не розстрілюйте ж багато, чортові нiмці, хай ще своїм трохи зостанеться, як говорив дядько, стоячи пiд кулями коло паркана.

– Прийдеться пiсля вiйни розстріляти мiльйон українцiв, – прицілюється уже... Д...

...Придивляюся до облич, прислухаюся до розмов, до iнтонацiй, вдивляюся в холодні, порожні, хижі очі i не бачу нічого, крiм кон'юнктури, що мусить скiнчитись перемогою через американську допомогу.

Що їм до народу?" [4, 52]

Те, що командуючі не мали любові та спiвчуття до народу, що з 30-х рокiв навчені ставитись до людей з пiдозрою, сформовані як командири в атмосфері масових арештiв, – все це мало шкiдливі, негативні наслідки. О.Довженко показав, як зневажливе ставлення до простих людей, що опинилися на окупованій ворогом території, передалося й рядовим бiйцям-визволителям.

Особливої емоцiйності ця проблема набуває через розкриття жiночочоловiчих стосункiв i осмислюється Довженком як зрада чоловiка-переможця залишеній пiд чужинцем жiнці.

"Україна в огні" мiстить декiлька яскравих епiзодiв про суд, розправу, приниження та погрозу знищення воiна-визволителя жiнці. Ось "прокурор партизанського загону" Лиманчук проводить суд над Христею. I з вуст "дорогих своїх рiдних людей" воiнiв-визволителiв вона чує гiдкі, страшні слова, що "глушили її в голову, в спину, в груди, плутались пiд ногами, i вона хиталась...

– А, італійська сука!

– В розход, гадину!

– Гей, звідки ти, шмара?

– Повія!

– Устілка!.." [3, 216]

Ось боєць Сiроштан коментує перебування українського народу пiд фашистами:

"– А ви, чортові лежні, будете тут з нiмцями землю ділити та з бабами валятись?

– Так не одступайте, то й не будемо ділити...

– А жити ж якось треба? – сказала одна молодиця.

– Жити? – спалахнув Сiроштан, пронизавши жiнку розлютованим поглядом... – Я кров проливаю другий рік, захищаю Батьківщину, а їй жити треба... Отака й моя баба десь у Вiнниці зосталась. З нiмцями, видно, качається. От, їй-богу, заберу Вiнницю, голову одрубаю!" [3, 230]

Як бачимо, Сiроштан нічого не знає й знати не хоче про долю своєї дружини. Перебуваючи пiд впливом загальноармiйського принизливого погляду на долю жiнки-бранки, він беззастережно випікає їй тавро повiї.

То чия ж душа узялася тліном? У цих лайливих словах на адресу підсудних жінок розкрив О.Довженко глибоку міру деморалізації охоплених ейфорією перемоги над ворогом радянських бійців.

У "Щоденнику" є запис від 26.VI.1942 року, в якому вражений митець надає слово підсудній жінці. З цього образу, очевидно, зродився образ Христі та образ всієї України, пронизаний недовірою до неї з боку влади. Христя звинувачує чоловіків у зраді, а Довженко – систему у безвідповідальному ставленні до народу: "І вона стала їх допитувати, для чого вони кинули її німцям, для чого вони дурили її до останнього дня, для чого вони заспокоювали її танками, а все кинули. Що вони боягузи і брехуни. Що вона не знає батьківщини.

– Не судити вам мене треба, а просити пробачення, що мусила я спати з німцями, що не вилазила з-під них півроку, і рід мій чесний, не розбещений, не повія я, а мучениця... Бийте мене, я годувала вас і одягала, я проводжала вас горючими сльозами, довелося горючими і стрінути. Ви винні, а не я" [5, 90].

О.Довженко палко опротестовує подібний "стиль" визволення. У записі від 28.XI.1943 року він підсумовує свої роздуми про непереможну армію та говорить про нелегке призначення своєї "України в огні": "Ми визволителі всі до одного давно вже забули, що ми трохи винуваті перед звільненими, а ми вважаємо уже їх другорядними нечистими, винуватими перед нами дезертиро-оточено-пристосуванцями.

Ми славні воїни, але у нас не вистачило звичайної людської доброти до своїх рідних людей. У цьому оповіданні я якось напівсвідомо, себто цілковито органічно, заступився за свій народ, що несе тяжкі втрати на війні. Кому ж як не мені сказати було слово на захист, коли отака велика загроза нависла над нещасною моєю землею..." [5, 93-94].

Що й казати, зло, посіяне війною, розростається і досягає в кіноповісті великої емоційної амплітуди. Довженко шукає в національній історії болючих моментів прозріння. Він не був би вірним собі, якби відмовився від пошуку шляхів досягнення гармонії в розгармонійованих душах людей, що, зрештою, виводило на шлях встановлення соціальної справедливості. Цю почесну місію виконує в "Україні в огні" Василь Кравчина. Довженко єдиний в українській літературі 40-х років показав призначення радянського воїна не лише як визволителя від фашизму. Василеві Кравчині дано пережити досвід трагічного прозріння і то лише через пізніше усвідомлення Олесиного прагнення зберегти свій рід. Кравчина народжується спочатку як чоловік у своїх стосунках з Олесею. Пізніше, коли він з жахом спостерігає, як вогонь війни руйнує землю батьків, дім, душі людей, рід, коли залишається лише питання продовження роду на українській землі, він постигає мудрість Олесі і прощає їй все: працю на німців, плетіння колючого дроту та інші дії, спрямовані проти радянських бійців. Він, нарешті, розуміє міру трагізму тієї ситуації, в якій опинилася жінка на окупованій ворогом території. І тепер він починає вести бороть-

бу зі своїми ж бійцями за збереження життя і честі, визволеної з фашистського полону, але приниженої, упослідженої, посивілої від знуцань і горя утрат, жінки.

Саме Кравчина зупиняє Сіроштана в його злочинних намірах проти власної дружини. Через промову Кравчини Довженко намагається пояснити радянським бійцям, всьому військовому командуванню головний урок війни про існування двох перемог: "Кожен з нас мусить одержати дві перемоги. Перемогу над загарбниками-фашистами, вітчизняну спільну велику перемогу. І другу перемогу свою малу, – над безліччю своїх недостатків, над грубістю, дурістю, пробач мене, Сіроштане, над злом, неухважительною, і, до речі, поганим ставленням до жінки" [3, 231].

Стара Бесарабиха виражає всі жіночі сподівання, їх прагнення порозуміться зі своїми закрученими героями: "Прощати треба один одному більше та співчувати" [3, 231].

Довженко з усією романтичною пристрастю показує омріяне ним відродження солдатської душі. Сіроштан збентежений стоїть перед старою матір'ю і одне питання випікає йому мозок: невже він, що тисячу разів ніс своє життя у вогонь в ім'я життя рідного народу, робив це механічно, спрощено?

Кравчина першим подає приклад відмови від механічного ставлення до живої людини і передає низький уклін та привітання з перемогою дружині Сіроштана, яку шанобливо називає Марією Григорівною.

Після цього Кравчина стає в очах українських жінок справжнім ідеалом чоловічої краси, лицарства, шляхетності: "До його притулилося не менш як дванадцять жінок. Вони плакали гірким плачем від пережитого. Він дивився на захід. Він був надзвичайний" [3, 232].

Василь Кравчина – один із кращих романтичних образів О.Довженка, який зберіг під час культівської епохи та виніс із полум'я війни зерна гуманізму, відродив красу стосунків між чоловіком та жінкою, спотворені солдафонськи спрощеними уявленнями та системою, що "міряла дівочі чесноти головним чином на трудодень і на центнери бурякові..." [3, 218].

Як бачимо, романтизм Довженкових персонажів зумовлений глибиною їх трагічного життєвого досвіду, набутого у великій мірі під час усвідомлення болючих національних проблем.

Романтизм Гончаревих персонажів не зумовлений національним прозрінням. Образи бійців його перших творів про війну узяті в момент їхньої переможної ходи з визвольною місією по Європі. Вони – втілення гуманізму, порядності, шляхетності. І були такими від самого початку війни. Час жорстокий, трагічний, руйнівний романтизується Гончарем темами кохання, солдатської дружби, збереженням історичних, архітектурних та духовних цінностей людства. Значно вигідніше було змалювати радянського воїна наприкінці війни, ніж на самому її початку. Крім того, різниця в змалюванні теми війни між двома митцями полягає в розкритті психології бійця. В оповіданні "Ніч перед боєм" Довженко ствер-

джує, що наші воїни відступали тому, що не мали у своїх серцях ненависті до ворога. І тепер їм треба вчитись цієї ненависті.

О.Гончар у "Прапороносцях", навпаки, переконує, що "любов рухає арміями вперед" [1].

Любов є точка дотику у творчості О.Гончара та О.Довженка, але й вона відображає ніби два полюси війни. Жінка у Довженка, як ми переконуємося, постає з безодні фашистського приниження, їй не притаманні чуттєвість, звабність, еротичний чар. Її доля не є винятковою, а відбиває трагізм долі тисяч таких, як вона. Вона розраховує на співчуття й милосердя воїнів, на усвідомлення виняткової місії жінки у сприянні продовженню роду людського на землі. Але до такого рівня свідомості, як ми вже бачили, бійцям ще треба дорости.

У О.Гончара жінка, навпроти, огорнена таємничою загадковістю. Вона – незвичайна особистість, партизанка або боєць на полі бою, що не поступається героїзмом найвідважнішим чоловікам. Це Шура Ясногорська, партизанка Юлічка, Тереза. Але під час зустрічі бійців з такими жінками відбувається дивна метаморфоза: вони забувають про свій героїзм, про реальність війни, втрачають відчуття часу. У своїй першій новелі про війну "Модри Камень" О.Гончар вийшов на зображення загальнолюдських цінностей: віднайдення світової гармонії через момент зустрічі жіночого та чоловічого начал у хаосі війни. "Руський воїн" та Тереза, долаючи межі реальності, перебувають у магічному світі еротичної чуттєвості. Вони силою свого чуття переборюють хаос, яким є дійсність.

У цей час Довженковим бійцям доводиться боротись із хаосом у власних душах.

Попри всю розбіжність у зображенні жіночих та чоловічих образів у творах про війну, О.Довженко та О.Гончар однаково акцентують на важливості збереження людяності в душі воїна-захисника. В "Листах з ночей оточеньських" Богдан Колосовський перед лицем вічності пише своїй коханій Тані: "Страшно подумати, щоб тебе не було, щоб зник у мені твій суджений, людина, якої ти ждеш, а щоб зостався тільки боєць, що може собою не дорожити, солдат, що несе в душі тільки ненависть... Без любові, може, легше було б нам воювати і вмирати в бою? Але це хвилинка, цьому не вір. Любов якраз і дає нам силу, здатність переносити все" [2, 283].

В умінні знайти й зобразити загальнолюдські орієнтири й цінності в розхитаному агресією й абсурдом світі полягає значення О.Гончара та О.Довженка – художників.

1. Гончар О. Твори: У 7 т. – Т. 1: Фронтіві поезії. Прапороносці. Новели. – К.: Дніпро, 1987.; 2. Гончар О. Твори: У 7 т. – Т. 4.: Людина і зброя. Циклон. – К.: Дніпро, 1987.; 3. Довженко О. Україна в огні. – К.: Наукова думка, 1986; 4. Довженко О. Сторінки щоденника (Публ. О.Підсухи) // Дніпро. – 1988. – № 9; 5. Довженко О. Сторінки щоденника (Публ. О.Підсухи) // Дніпро. – 1988. – №10; 6. Кошелівець І. Спроба творчої біографії // Українська мова та література. – 1998. – №41.